

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ

Актуальність теми. Злочинність неповнолітніх є складовою злочинності загалом і, на жаль, характеризується високими показниками. Процесуальна реалізація кримінальної відповідальності неповнолітніх на практиці має низку характерних особливостей, що виокремлює цю групу підозрюваних з-поміж інших. Порядок здійснення процесуальних дій практично на всіх етапах кримінального провадження щодо неповнолітніх правопорушників чітко визначені чинним національним законодавством, зокрема на стадії досудового розслідування.

Стадія досудового розслідування (дізнання і слідство) щодо неповнолітніх підозрюваних має низку особливостей. Це зумовлено тим, що ця категорія суб'єктів кримінального провадження потребує на всіх процесуальних стадіях особливого фахового підходу, зважаючи на фізіологічні, психологічні та соціальні характеристики неповнолітніх осіб. Як зазначається у дослідженнях, винятком із загальної процесуальної форми є «правова регламентація та особливості дотримання прав і обов'язків неповнолітніх під час здійснення досудового розслідування щодо них, адже неповнолітні в силу свого психоемоційного розвитку не можуть повною мірою захищати себе та відстоювати свої права» [1].

Тож актуальність обраної тематики дослідження зумовлюється, з одного боку, поширенням злочинності неповнолітніх (суб'єктів, які не досягли 18 років), з другого – необхідністю з'ясування усіх обставин кримінального правопорушення і характеристик неповнолітнього з метою призначення достатнього і справедливого покарання і водночас запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Огляд літератури. Серед праць у сфері кримінального процесу велика кількість присвячена дослідженню особливостей практики застосування норм кримінального процесуального права щодо неповнолітніх підозрюваних, зокрема й на стадії досудового розслідування. Такими авторами є В. Колмиков, Б. Кузьменко О. Кулик, О. Назаров, М. Никоненко, В. Плетенець, М. Погорецький, О. Салманова, Н. Хмелевська О. Юхно та ін. Також низка досліджень стосується окремих процесуальних дій, зокрема допиту неповнолітніх підозрюваних, – це праці І. Білоус, Д. Журавської, В. Бахіна, А. Волобуєва, Л. Васильєвої, Л. Казміренко, В. Коновалової, В. Романюка, В. Тертишника, В. Шепітька та ін.

Мета. З урахуванням викладеного метою цього дослідження буде виявлення недоліків у нормативно-правовому забезпеченні досудового розслідування щодо неповнолітніх підозрюваних і вироблення пропозицій для їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Неповнолітніми у кримінальному процесуальному праві визнаються особи віком від 14 до 16 років, а також віком до 14 років (малолітні) (ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)). Щорічно неповнолітніми вчинюється доволі велика кількість кримінальних правопорушень різних видів. Про це свідчать дані офіційної статистики за останні декілька років (*табл.*).

**Кількість засуджених неповнолітніх в Україні
(за даними офіційної статистики) [2]**

		2019		2020		2021		2022		2023	
		14-16	16-18	14-16	16-18	14-16	16-18	14-16	16-18	14-16	16-18
Кількість засуджених		744	1662	632	1416	548	1147	299	698	389	863
Категорія злочинів	Тяжкі	403	745	381	637	393	650	229	395	353	622
	Особливо тяжкі	9	19	6	14	13	22	2	17	11	33
Види злочинів	Умисне вбивство	3	8	2	8	2	8		5	3	8
	Тяжке тілесне ушкодження	7	31	9	15	9	22	1	11	4	20
	Згвалтування	2	1	2	1	7	2	1	2	3	5
	Злочини проти власності	678	1258	539	1022	462	748	254	430	345	565
	Незаконне заволодіння транспортним засобом	39	114	58	137	53	120	27	71	27	51
	Хуліганство	10	32	15	40	6	34	14	14		20
	Наркотичні злочини		74		63	1	62		50		55

Із цих даних бачимо, що більше половини кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми, є тяжкими та особливо тяжкими. Загальна кількість таких правопорушень за 2022 і 2023 роки зменшилася, що пов'язано, радше, із посиленням патрулюванням і введенням комендантської години в умовах воєнного стану. Тим не менше, ситуація зі злочинністю неповнолітніх залишається невтішною. Тому й сам процес притягнення до кримінальної відповідальності цієї категорії правопорушників має бути чітко регламентований на нормативно-правовому рівні чинного законодавства України.

Неповнолітні – це особлива категорія населення, які потребують до себе відповідно особливого ставлення у кримінальному провадженні, зокрема й у випадку, коли неповнолітній є підозрюваним. Ми підтримуємо вчених (Б. Кузьменко, Н. Хмелевська), які вважають, що неповнолітні як особлива категорія осіб підлягають підвищеному захисту з боку державних органів та посадових осіб [3; 4]. Специфіка дій на кожній із процесуальних стадій щодо неповнолітнього підозрюваного законодавчо закріплена у кримінальному процесуальному законодавстві. Але, незважаючи на це, все ще потребує певного удосконалення.

Враховуючи вікові особливості фізіологічного, психологічного, соціального розвитку неповнолітніх учасників кримінального провадження, міжнародна спільнота 29 листопада 1985 року прийняла Мінімальні стандартні правила ООН щодо провадження правосуддя стосовно неповнолітніх (так звані Пекінські правила), положення яких мають враховуватися в національному законодавстві окремих країн. Серед основних положень цього нормативно-правового акта варто зазначити такі: правило 8, в якому закріплено право неповнолітнього на конфіденційність, яке має поважатися на всіх етапах, щоб уникнути заподіяння йому шкоди через непотрібну гласність або через шкоду репутації; правило 14, в якому вказано, що особи, які ведуть провадження у цих справах та наділені владними повноваженнями, повинні володіти відповідною кваліфікацією; правило 20, в якому зазначається, що будь-яку справу неповнолітнього від початку слід вести швидко, не допускаючи жодних непотрібних затримок [5]. Крім того, 20 листопада 1989 було прийнято Конвенцію ООН про права дитини.

Стосовно закріплення правил кримінального провадження з неповнолітніми учасниками, то, окрім КПК України, варто вказати такі нормативно-правові акти: постанова Пленуму ВС України

«Про практику застосування судами України законодавства про злочини неповнолітніх» 16.04.2004 № 5 та «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15.05.2006 № 2, а також лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13.

Ці правила й положення зазначених міжнародних і національних нормативно-правових актів враховуються протягом усього кримінального провадження, зокрема й на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень із неповнолітніми підозрюваними. Відповідні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх врегульовані нормами КПК, які включені в окрему главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх». Окрім загальних правил здійснення кримінального провадження за участю неповнолітніх (які, по суті, є додатком до загальних процесуальних правил щодо всіх категорій осіб), тут передбачені правила застосування примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності (з 11 років до досягнення віку кримінальної відповідальності).

Так, відповідно до норм КПК на стадії досудового розслідування щодо неповнолітнього підозрюваного мають бути здійснені такі процесуальні дії: встановлені зазначені у ст. 485 обставини, які стосуються неповнолітнього (повні й всебічні відомості про неповнолітню особу – як психофізіологічні, так і соціальні риси, які мають бути враховані при призначенні виду та розміру покарання і вирішенні питання про застосування заходів виховного характеру; внутрішнє ставлення неповнолітнього до вчиненого кримінально-караного діяння, тобто форма його вини); Комплексна психолого-психіатрична і психологічна експертиза неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 486); умови життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, що визначено у ст. 487; можливість чи необхідність застосування щодо неповнолітнього підозрюваного запобіжних заходів, які передбачені у відповідних нормах КПК України тощо.

Зазначені процесуальні дії мають відповідати низці процесуальних вимог, які також закріплені у нормах КПК. Однією з таких вимог є та, що під час кримінального провадження щодо неповнолітнього слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям. Це положення передбачає обізнаність перелічених працівників державних органів щодо особливостей розвитку неповнолітнього відповідного віку, вікової психології та педагогіки відповідно до специфіки здійснюваної процесуальної діяльності в межах досудового розслідування (ч. 2 ст. 484 КПК).

Попереднє положення передбачає також, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, у тому числі якщо кримінальне провадження стосується декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 484 КПК). При цьому зі змісту цієї норми незрозуміло, що мається на увазі під «спеціальним уповноваженням» таких осіб на участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Видається, що таких спеціальних уповноважених слідчих і дізнавачів належать ті, які мають досвід роботи саме з неповнолітніми, завдяки чому володіють низкою спеціальних навичок здійснення певних процесуальних дій щодо неповнолітнього підозрюваного. Так, вказується, що при проведенні допиту для отримання достовірних і повних показань дитини необхідно використовувати спеціальні тактичні прийоми, наприклад, невимушене доброзичливе ставлення до неї, правильне, просте й зрозуміле для таких осіб формулювання запитань, налагодження психологічного контакту з неповнолітнім тощо [6]. Але таких вимог, як спеціальна освіта чи професійна підготовка, що забезпечуватиметься освітніми програмами з підвищення кваліфікації, набуття спеціалізації в межах здійснення процесуальної діяльності слідчим, прокурором, слідчим суддею, законодавством не передбачено. До таких спеціальних освітніх програм чи курсів може бути віднесено вікову педагогіку та психологію, можливо навіть психіатрію, які матимуть специфіку відповідно до функцій, які виконують перелічені учасники досудового розслідування. Адже належний взаємозв'язок працівників державних органів, які здійснюють досудове розслідування, із неповнолітнім підозрюваним сприяють ефективному результату кримінального провадження [7].

Можливо, відсутність таких вимог щодо володіння слідчими, прокурорами, слідчими суддями, які працюють з неповнолітніми підозрюваними, пояснюється тим, що у ст. 226 КПК передбачається, що процесуальні дії на стадії досудового розслідування, зокрема допит неповнолітнього, проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Але, на нашу думку, відсутність зобов'язання володіти спеціальними знаннями і навичками цими учасниками і, відповідно, відсутність таких освітніх курсів для них є вагомим недоліком, який значно знижує ефективність здійснення кримінального провадження неповнолітніх підозрюваних у досудовому розслідуванні.

Серед вимог до кримінального провадження щодо неповнолітніх є й та, що передбачає обов'язкову участь законного представника неповнолітнього підозрюваного на стадії досудового розслідування (так само, як і на інших процесуальних стадіях), що закріплено у ст. 488 КПК. У ч. 3 цієї ж статті зазначено, що у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні й залучити замість нього іншого законного представника. Роль законного представника у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього полягає в тому, що вони виступають одночасно підтримкою для неповнолітнього у специфічній незвичній обстановці, з одного боку, з другого – гарантом дотримання прав і законних інтересів неповнолітніх з боку працівників правоохоронних та інших державних органів, що беруть участь у досудовому розслідуванні [1]. Але трапляються випадки, коли законний представник не може це забезпечити, або навіть діє на шкоду досудовому розслідуванню щодо неповнолітнього, створює дискомфорт чи несприятливу атмосферу для процесуальних дій. Але законом не передбачений відвід (відмова) для законного представника, у тому числі й за поданням самого неповнолітнього (наприклад, через захисника). А це, на нашу думку, діє на шкоду самому неповнолітньому підозрюваному, не забезпечує ефективність досудового розслідування у цій категорії проваджень, а також порушує право неповнолітніх на забезпечення дружнього до неповнолітнього правосуддя та належного рівня захисту їхніх прав.

Ці недоліки не сприяють якості досудового розслідування щодо неповнолітніх, нерідко спричиняють порушення прав та інтересів неповнолітніх підозрюваних, а також порушують процесуальні вимоги, закріплені у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України. Тому єдиним вирішенням для їх усунення є розробка й внесення відповідних змін до норм КПК. Зокрема, ми пропонуємо відредагувати ст. 488 КПК, доповнивши її вказівкою про можливість відводу законного представника неповнолітнього самим неповнолітнім через захисника. Також у відповідних нормативно-правових актах варто передбачити обов'язковість здобуття спеціальних знань і навичок у сфері вікової педагогіки, вікової психології та соціології тими спеціалістами, що провадять досудове розслідування (слідчі, дізнавачі, слідчі судді, прокурори) щодо неповнолітніх з метою забезпечення ефективності відповідних слідчих дій щодо неповнолітніх підозрюваних.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити низку важливих науково-практичних висновків. Аналіз даних щодо злочинності неповнолітніх показав, що більшість кримінальних правопорушень, що ними вчиняється, є тяжкими та особливо тяжкими, що зумовлює необхідність перегляду законодавства та підвищення ефективності притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх і заходів протидії їх злочинності. Правила здійснення та особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх підозрюваних закріплені в низці міжнародних нормативно-правових актів і у відповідних нормах кримінального процесуального законодавства України. Неповнолітні як особлива категорія осіб підлягають підвищеному захисту з боку державних органів і посадових осіб.

Було встановлено, що деякі норми кримінального процесуального законодавства мають суттєві недоліки, які негативно відбиваються на результативності досудового розслідування щодо неповнолітніх підозрюваних. Ми пропонуємо внести відповідні зміни до ст. 488 КПК у частині законодавчого закріплення порядку відводу (відмови) від законного представника самим неповнолітнім. Також пропонується передбачити у відповідних нормативно-правових актах обов'язковість здобуття необхідних знань, умінь і навичок з вікової педагогіки, вікової

психології та соціології, що забезпечить ефективність досудового розслідування щодо неповнолітнього підозрюваного.

Це дослідження стосується дискусійних проблемних процесуальних аспектів здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх підозрюваних. Водночас воно не є вичерпним і відкриває перспективи для подальших наукових пошуків і розробки практичних рекомендацій для удосконалення норм кримінального процесуального законодавства України в частині забезпечення провадження окремих слідчих дій щодо неповнолітніх підозрюваних.

Список використаних джерел

1. Сашченко М. І. Особливості здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх. *Молодий вчений*. 2019. № 4 (68). квітень DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-36>
2. Судова статистика. *Сайт Судової влади України*. https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
3. Хмелевська Н. Особливості досудового розслідування кримінальних проваджень за участі неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.34>
4. Кузьменко Б. В. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб. *Збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції*. 2016. 217 с.
5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо правосуддя над неповнолітніми, прийняті 29 листопада 1985 р. Резолюцією ООН 40/33 на 96-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text
6. Кашпур А. С., Сокирян Ф. М. Допит неповнолітнього: криміналістична та психологічна характеристика. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). doi: <https://doi.org/10.33270/03212902.61>
7. Malushina J., Milyukova E., Hvostova S. Psychological Features Of Tactics Of Examination Of Juvenile Suspects (Accused). Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. Vol 76. (2019). (pp. 2104–2109). <https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.12.04.282>

References

1. Sashchenko M. I. Osoblyvosti zdiisnennia dosudovoho rozsliduvannia shchodo nepovnolitnikh. *Molodyi vchenyi*. 2019. № 4 (68). kviten. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-36>
2. Sudova statystyka. *Sudova vlada Ukrainy*. https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
3. Khmelevska N. Osoblyvosti dosudovoho rozsliduvannia kryminalnykh provadzen za uchasti nepovnolitnikh. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. 2023. № 3. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.34>
4. Kuzmenko B. V. Osoblyvosti kryminalnoho provadzhennia shchodo nepovnolitnikh osib. *Zbirnyk naukovykh prats Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. 2016. 217 s.
5. Minimalni standartni pravyla Orhanizatsii Obiednanykh Natsii shchodo pravosuddia nad nepovnolitnimy, pryiniati 29 lystopada 1985 r. Rezoliutsiieiu OON 40/33 na 96-mu plenarnomu zasidanni Heneralnoi Asamblei OON. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text
6. Kashpur A. S., Sokyrian F. M. Dopyt nepovnolitnoho: kryminalistychna ta psykholohichna kharakterystyka. *Yurydychna psykholohiia*. 2021. № 2 (29). doi: <https://doi.org/10.33270/03212902.6>
7. Malushina J., Milyukova E., Hvostova S. Psychological Features Of Tactics Of Examination Of Juvenile Suspects (Accused). Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. Vol 76. (2019). (pp. 2104–2109). <https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.12.04.282>

Кузьмінський О. О. Процесуальні особливості досудового розслідування щодо неповнолітніх підозрюваних

Стаття присвячена особливостям кримінального провадження щодо неповнолітніх підозрюваних на стадії досудового розслідування, які регламентовані у міжнародних і національних нормативно-правових актах. Метою дослідження було виявлення недоліків у нормативно-правовому забезпеченні досудового розслідування щодо неповнолітніх підозрюваних і вироблення пропозицій для їх усунення. Аналіз злочинності неповнолітніх вказує на те, що переважно ними вчиняються тяжкі та особливо тяжкі злочини, що свідчить про недостатню ефективність протидії та запобігання таким кримінально караним діянням. Встановлено, що норми кримінального процесуального законодавства, які визначають порядок здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх підозрюваних, мають певні недоліки, які знижують ефективність окремих слідчих дій у досудовому розслідуванні щодо вказаної категорії осіб. У зв'язку з цим запропоновано внести зміни у норми кримінального процесуального законодавства та у інші нормативно-правові акти, які

регламентують діяльність державних органів та їх працівників у досудовому розслідуванні щодо неповнолітніх підозрюваних.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне провадження, неповнолітній підозрюваний, неповнолітній обвинувачений, дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, процесуальні дії, законний представник, злочинність неповнолітніх, міжнародне законодавство.

Kuzminskyi O. O. The procedural peculiarities with the pre-trial investigation towards the juvenile suspects

The article is devoted to the peculiarities of criminal proceedings against minor suspects (accused) at the stage of pre-trial investigation, which are regulated in international and national legal acts. The purpose of this study was to identify deficiencies in the regulatory and legal provision of pre-trial investigation of minor suspects (accused) and to develop proposals for their elimination. The analysis of juvenile delinquency indicates that they mainly commit serious and especially serious crimes, which indicates insufficient effectiveness of counteraction and prevention of such criminal acts. Minors, as a special category of persons, are subject to increased protection by state bodies and officials. The rules and regulations of the specified international and national regulatory legal acts are taken into account during the entire criminal proceedings, including at the stage of pre-trial investigation of criminal offenses involving minor suspects. It has been established that the norms of criminal procedural legislation, which determine the procedure for carrying out a pre-trial investigation of minor suspects, have certain shortcomings that do not contribute to the quality of pre-trial investigation of minors, often involve violations of the rights and interests of minor suspects, and also violate the procedural requirements established in current criminal procedural legislation of Ukraine and reduce the effectiveness of certain investigative actions in the pre-trial investigation regarding the specified category of persons. In this regard, it is proposed to make changes to the norms of the criminal procedural legislation and other legal acts that regulate the activities of state bodies and their employees in the pre-trial investigation of minor suspects (accused), namely: make appropriate changes in Art. 488 of the Code of Civil Procedure in the part of the legislative establishment of the procedure for revocation (refusal) of the legal representative by the minor himself; provide in the relevant legal acts the obligation to acquire the necessary knowledge, abilities and skills in age pedagogy, age psychology and sociology, which will ensure the effectiveness of the pre-trial investigation of a minor suspect (accused).

This study, which concerns the debatable problematic procedural aspects of pre-trial investigation of minor suspects (accused), is not exhaustive and opens up prospects for further scientific research and development of practical recommendations in the researched area.

Key words: pre-trial investigation, criminal proceedings, juvenile suspect, juvenile accused, investigator, investigator, prosecutor, investigative judge, procedural actions, legal representative, juvenile delinquency, international law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-301-306